"TÜRKÇE-ARAPÇA MANZUM SÖZLÜKLERDEN SÜBḤA-İ ŞIBYĀN -1- (İNCELEME)"

Atabey KILIÇ*

ÖZET

Arapça, Farsça ve Türkçe için pek çok mensur sözlük hazırlandığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Ancak Klâsik Türk şiirinde diğer edebiyatlarda pek örneğine rastlayamadığımız manzum sözlük yazma geleneğinin bulunduğunu da belirtmemiz gerekir. Pek çok kaynakta varlığından bile haberdar olunmadığını anladığımız bir tür olarak manzum sözlükler, bilimsel anlamda ciddî ve doyurucu birer kaynak olmaktan uzaktır. Bu sözlükler bilhassa çocuklarımızın hem aruz eğitimine katkıda bulunmak hem de Arapça, Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını ezberde tutabilecekleri hacimdeki bir eser vasıtasıyla öğrenmelerini sağlamak bakımından bir hayli dikkat çekicidir. Pek çok manzum sözlüğün mukaddime kısmında "lugat ilmi"nin insanı zeki edeceğinden bahsedilmesi ve hatta müelliflerinin de çocukluklarında en azından bir manzum sözlük ezberlediğini beyan etmesi, üzerinde durulması gereken önemli bir ayrıntıdır. 2001 yılında neşrettiğimiz Mustafa b. Osman Keskin'in "Manzûme-i Keskin" adlı Türkçe-Arapça-Farsça manzum sözlüğü üzerinde çalışırken Klâsik Türk Edebiyatı'nda 30'un üzerinde manzum sözlük bulunduğunu görmüştük. Öyle sanıyoruz ki hâlen tespit edilemeyen yeni manzum sözlüklerin de bulunması mümkündür.

Biz bu çalışma çerçevesinde, tespit edebildiğimiz kadarıyla kütüphanelerde en azından 50-60 kadar yazma nüshası bulunan, 1801 yılından 1900'lü yılların başına kadar en az 30 kez basılan Sübha-i Sıbyân adlı Türkçe-Arapça manzum sözlük hakkında ana hatlarıyla bilgi vermeyi düşünüyoruz. 460 beyit civarında bir hacme sahip olan eser, sıbyân mekteplerinde de ders kitabı olarak okutulmuştur.

Anahtar kelimeler: Türkçe-Arapça manzum sözlük, Sübha-i Sıbyân, şerh

ONE OF THE TURKISH-ARABIC VERSE DICTIONARIES: SÜBḤA-İ ŞIBYĀN -1- (INVESTIGATION)

ABSTRACT

We learn from sourches that many dictionaries had been written for Turkish, Arabic and Persian. But we must make it clear that there is a tradition of writing verse dictionary in the Classical Turkish Poem which is not seen in the other literatures. According to many sources we understand these dictionaries are not known and they are far from being significant and persuasive sources in science. These dictionaries have importance for children to learn "aruz/prosody" and also Arabic, Persian words and their meanings in Turkish. Children learn these words easily with the help of these dictionaries. So they take attention from this point. İt is an important point that in many verse dictionaries' foreword part it is said that "lugat ilmi/dictionary science" make people clever and poets say that even they memorized at least one verse dictionary in their childhood. When we published Mustafa b. Osman Keskin's

* (Doç.Dr), Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü KAYSERİ atabeykilic@gmail.com

"Manzûme-i Keskin" called Turkish-Arabic-Persian verse dictionary in 2001, we saw that there are verse dictionaries more than 30 in Classical Turkish Literature. We believe in it is possible that there are many unknown verse dictionaries.

In this article we aim to give knowledge about Sübha-i Sıbyân Turkish-Arabic verse dictionary which has at least 50-60 copies in libraries and which has been published 30 times between 1801-1900. This dictionary has about 460 couplets and had been used as a text-book in Sıbyân Schools.

Key Words: Turkish-Arabic verse dictionary, Sübha-i Sıbyân, commentary

Türk edebiyatının hâlen incelenmeyi bekleyen pek çok eseri ile önemli çalışma alanlarından biri de manzum sözlüklerdir. Manzum sözlükler hem metinleri ve muhtevaları hem de bazıları için yapılan şerhleri ile ayrıca değerlendirilmesi gereken edebî eserlerdir. Bunların önemli bir kısmı çocuklara yönelik hazırlandığı için çocuk edebiyatı ve eğitimi için de önem taşıyan eserler olarak zikredilmelidir. Daha önceki çeşitli kaynaklarda manzum sözlükler, türleri, sayıları ve isimleri hakkında yeterince bilgi bulunduğu için biz burada bunları tekrar etmekten özellikle kaçınacağız.[1]

---

[1] Ali Alparslan, *Manzum Lûgatler ve Tuhfe-i Vehbî'nin Alfabetik Tertibi*, (Mezuniyet Tezi), İstanbul 1946-1947; Turgut Karabey-Numan Külekçi, *Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*, Erzurum 1990; Adnan Karaismailoğlu, "Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Remzî", *Millî Kültür*, sayı: 74, Temmuz 1990, s. 60-61; Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferişteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993; Ahmet Hilmi İmamoğlu, *Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şahidi'nin Sözlüğü (İnceleme-Metin),* (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993; Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler,* (Basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996; Atabey Kılıç, "Manzum Sözlüklerimizden Manzûme-i Keskin", *12-13 Nisan 2001 Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni Bildiriler,* c. I, Kayseri 2001, s. 441-447; Atabey Kılıç, *Mustafâ bin Osmân Keskin, Manzûme-i Keskin*, Laçin Yayınevi, Kayseri 2001; Mehmet Kırbıyık, "Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 11, 2002, s. 184-200; Necmettin Yurtseven, *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lugatler ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si,* (Basılmamış doktora tezi), Ankara 2003; Ahmet Kartal, *Tuhfe-i Remzî*, Ankara 2003; Mehmet Dursun Erdem, "Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Lugât-ı Sıbyân Yazması", *Hece, Çocuk Edebiyatı Özel Sayısı*, sayı: 104-105, Ağustos-Eylül 2005, s.

Aslına bakılacak olursa hâlâ çoğu kaynakta varlığına dair tek bir satır bilgi bulunmayan manzum sözlükler, bilimsel anlamda ciddî ve doyurucu birer kaynak olmaktan uzaktır. Onları mensur sözlükler gibi değerlendirmek de âdil bir tavır olmayacaktır. Bunlar, didaktik eserlerimiz içerisinde değerlendirilebileceği gibi sözlük bilimi için de önemli önemli birer kaynak olarak da zikredilmelidir. Manzum sözlüklerin önemli bir kısmı, bilhassa çocuklarımızın hem aruz eğitimine katkıda bulunmak hem de Arapça, Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını ezberlemelerini sağlamak maksadıyla kaleme alınmıştır. Pek çok manzum sözlüğün mukaddime kısmında "lugat ilmi"nin insanı zeki edeceğinden bahsedilmesi ve hatta müelliflerinin de çocukluklarında en azından bir manzum sözlük ezberlediğini beyan etmesi, üzerinde durulması gereken önemli bir ayrıntıdır. 2001 yılında neşrettiğimiz Mustafa b. Osman Keskin'in "Manzûme-i Keskin" adlı Türkçe-Arapça-Farsça manzum sözlüğü üzerinde çalışırken Klâsik Türk Edebiyatı'nda 30'un üzerinde manzum sözlük bulunduğunu görmüştük. Hâlen tespit edilemeyen yeni manzum sözlüklerin de bulunması mümkündür.

İslam kültüründe belâgat ve benzeri çoğu çalışma gibi sözlük çalışmalarının da Kur'ân-ı Kerim ve hadisleri doğru anlama çabalarının neticesi olduğunu görüyoruz. Manzum sözlüklerin de mühim bir kısmında, özellikle Türkçe-Arapça olanlarında daha çok Kur'ân-ı Kerim'de yer alan kelimelere ağırlık verildiğini göz önünde bulundurursak, İslam dininin bu alandaki katkılarını daha iyi anlayabiliriz.

178-189; Abdülkerim Gülhan, "Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi,* 11-12-13 Kasım 2005 Manisa; Atabey Kılıç, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği Ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Süb≈a-i ™ıbyän", *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu 6-7 Mayıs 2005 Urfa, (haz. Eyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan),* Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 2006, s. 186-189; Atabey Kılıç, "Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026'da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmuası Hakkında", *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu,* 30 Eylül-01 Ekim 2006 Manisa.

Manzum sözlükleri Klâsik Türk Edebiyatı açısından Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça ve Türkçe-Arapça-Farsça olmak üzere üç başlık altında değerlendirmemiz mümkündür. Türkçe-Arapça manzum sözlüklerin ilki ve en meşhuru, Ferişteoğlu diye şöhret bulmuş olan Abdüllatif ibn Melek tarafından 1392 yılında kaleme alındığı tahmin edilen *Lugat-ı Ferişteoğlu*[2] adlı eserdir. Müellif önsözde eseri torunu Abdurrahman'ın eğitimi için kaleme aldığını ifade etmektedir. Ferişteoğlu lugatı Türkçe-Arapça sözlüklerin hem ilki hem de en meşhurudur. 60'ın üzerinde yazma nüshası bulunması bu şöhretin ne dereceye ulaştığını gösterecektir. Eserin 1852-1879 yılları arasında yapılmış 7 baskısını da ayrıca belirtmek gerekir. 10 civarında Türkçe-Arapça manzum sözlüğün varlığından haberdarız. 15 kadar örneği bulunan Türkçe-Farsça manzum sözlüklerin en şöhretlisi, Mevlevî şeyhlerinden Şâhidî mahlasıyla tanınan Muğlalı İbrahim Dede'nin *Tuhfe-i Şâhidî*'sidir. Eser, Mevlânâ'nın Mesnevisinden alınan kelimelere karşılıklar vermesiyle tanınır. Sadece Ankara Milli Kütüphanede 40'tan fazla yazma nüshası bulunan ve 1848–1867 yılları arasında 5 kez basılan Şâhidî'nin *Tuhfesi*, Klâsik Türk edebiyatında en fazla nüshaya sahip manzum sözlükler arasında başlarda gelmektedir. Yine *Tuhfe-i Şâhidî*'nin 40'a yakın şerhi ile de manzum sözlükler arasında çok özel bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Varlığından haberdar olduğumuz 15 civarındaki üç dilli yani, Türkçe-Arapça-Farsça manzum sözlük arasında bulunan Mustafâ bin Osman Keskin'in 1758 yılında kaleme aldığı "*Manzûme-i Keskin*"i tarafımızdan 2001 yılında neşredilmiştir.

Biz bu çalışma ile, tespit edebildiğimiz kadarıyla kütüphanelerde e§n azından 50-60 kadar yazma nüshası bulunan, 1801 yılından 1900'lü yılların başına kadar en az 30 kez basılan Sübha-i Sıbyân adlı Türkçe-Arapça manzum sözlük hakkında ana hatlarıyla bilgi vermeyi düşünüyoruz.

---

2 Bkz. Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü Luğat-ı Ferişteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 30.

Öncelikle Sübha-i Sıbyân, sıbyân mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bilindiği üzere 5-6 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklara "*sabî*", bunları okutmak için açılmış okullara da "*Sıbyân Mektebi*" denmiştir. Sıbyân mektepleri genellikle camilerin bitişiğinde bulunan büyükçe bir odadan oluşur, hatta bazen camilerin bitişiğindeki imam ve müezzin odalarının da mektep olarak kullanıldığı görülürdü. Bu mekteplerin camiye bitişik veya cami içinde olmasının da kendince sebepleri vardır. Eğitimin yanı sıra çocukların dinî bilgileri öğrenmesi, beş vakit namaza, farz ve sünnetlere alıştırılması için de bu mektepler camilerin bitişiğinde olurlardı. Bu okullarda çocukların dinî eserleri okuyup anlamasını sağlamaya yönelik özel bir eğitim programı uygulanmaktaydı. Genellikle her mahallede bir tane bulunduğundan halk arasında bu okullara "mahalle mektebi" ve çoğu taşla yapılmış olduğu için de "*taş mektep*" de denilmiştir. Sıbyân mektepleri 1279/1862 yılında "*Mekâtib-i İbtidâî*" adını almış, bir müddet sonra da bu isim "*ilk mektep*" olarak değiştirilmiştir.[3] Bu mekteplerde bilindiği kadarıyla elifba yani alfabeden başlamak üzere Kur'ân-ı Kerim, tecvid, İslâm ahlâkı, sarf ve nahiv gibi dersler verilmektedir. 1274/1857-1858 senesi sıbyân mekteplerinde okutulan dersler arasında bunlara ilâveten hüsnühat ve ayrıca Sübha-i Sıbyân'ın da bulunduğunu öğreniyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla Sübha-i Sıbyân, sıbyân mekteplerinde okuyan öğrencilerin Arapça kelimelerin Türkçe karşılığını kolay ve zevkli bir şekilde öğrenmelerini sağlayan, öğretici ve ezberlenmesi kolay bir okul sözlüğü olması sebebiyle bir hayli ilgi çekmiş ve çok okunmuştur.

Türkiye kütüphanelerinde yapılan kaba bir taramada Sübha-i Sıbyân'ın 60'tan fazla yazma nüshasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Sadece Süleymaniye Kütüphanesi'nde Yazma Bağışlar 641, 1257, 1842, 2235, 3406, 4434, 4660; İzmir 136, 673; Hüsrev Paşa 719, H. Abdullah Efendi 115, Lala İsmail Efendi 657, Nafiz Paşa 1473, 1474, 1476; Denizli 431, Süleymaniye Kitapları 1014 ve Yozgat 826 numaralarda olmak üzere tespit edebildiğimiz 19 nüshası bulunmaktadır Sübha-i Sıbyân

[3] Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. I, s. 82.

bildiğimiz kadarıyla 32 kez basılmıştır.[4] Bu rakam eserin ne derece ilgi gördüğünün işaretleri arasında olmalıdır. Yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere bu kadar çok sayıda baskısı yapılan manzum sözlük nadirdir.

Manzum sözlüklerin önemli bir kısmı sadece sıbyân mekteplerinde okutulmakla kalmamış, tekke, dergâh, medrese gibi insanların belli bir amaç etrafında toplandığı çeşitli müesseselerde de rağbet görmüştür. Bilindiği gibi medreselerde okunan kitaplardan birçoğu da ezberleniyordu. İslâmî bilimler çoğunlukla nakle dayalı olduğundan bilginin olduğu gibi korunması ve daha sonraki kuşaklara bozulmadan aktarılması son derece önemli idi. Tabiî bunun en sağlam yollarından biri de eserlerin âlimlerce yazıldığı gibi aynen ezberlenmesi idi. Bir kitabı ezberlemenin en kolay yolu ise, oradaki bilgileri manzum hâle getirmekti. Bu sebeple, sadece belli konular üzerindeki ders kitapları değil, bu kalemden olmak üzere Arapça ve Farsça sözlükler de manzum olarak yazılmıştır. Fatih devrinden Kanûnî devrine, oradan yakın zamana kadar nazmedilmiş *Tuhfe-i Şâhidî, Tuhfe-i Vehbî, Nuhbe-i Vehbî* ve *Sübha-i Sıbyân* gibi eserlerin eğitim tarihimizdeki önemi inkâr edilemez. Bunların ayrıca incelenmesi gerektiğini düşünüyoruz. İşte tekke, dergâh ve medrese gibi bu tür mekânlarda bir değil birden fazla manzum sözlük çeşitli maksatlarla ezberlendiği için bunları derli toplu bir arada bulunduran özel mecmualar bile hazırlanmıştır. Manzum sözlük mecmuaları adını verdiğimiz bu tür eserlerden biri Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 977'de, bir diğeri ise Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026[5] numarada kayıtlıdır. Manzum lugat mecmuaları da anlaşılacağı üzere Klâsik Türk edebiyatında çalışılmayı bekleyen alanlar arasında bulunmaktadır.

Sübha-i Sıbyân'ın, ne telif edildiği zamana, ne de müellifinin kimliğine dair elimizde yeterli bilgi

---

4 Sadi Çöğenli, "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 7-8, Kasım 2000-Nisan 2001, s. 99-134.

5 Bu eser hakkında daha geniş bilgi için bkz. Atabey Kılıç, (Manisa, 2006).

bulunmaktadır. Müellifinin ismi yazma nüshalarda belli değildir; matbu nüshalarda ise Mehmed b. Ahmed er-Rûmî[6], Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî ve Er-Rûmî Bosnavî Ebu'l-Fazl Muhammed Ahmed gibi farklı şekillerde verilmektedir. Bazı manzum sözlüklerde gördüğümüzün aksine Sübha-i Sıbyân'ın metin kısmında müellif kendisi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Sadece, 21 beyitlik sebeb-i telif kısmındaki

"İmdi bu manẓūmı bu ʿabd-i żaʿīf
Luṭf-ı İlāhī ile yazdım laṭīf

Naẓmı ḥuṣūṣında idüp ihtimām
Aḥsen-i tertībile virdim niẓām"[7]

beyitlerinde birinci şahıs ağzı ile seslenmekte ve "Zayıf bir kul olan kendisinin bu manzum eseri Allah'ın lutfu ile güzelce yazdığını, nazmedilmesi hususunda özen gösterdiğini, en güzel tertip ile eserine nizam verdiğini" bildirmektedir. Bunların haricinde eserde müellifin kendisi hakkında verdiği hiçbir bilgiye rastlayamıyoruz. Pek çok şekilde izah edilebilecek bu tavır bizce geleneğe de uygundur; müellif tevazu düşüncesiyle bu tür bilgileri vermekten özellikle kaçınmış olmalıdır. Müellifle ilgili küçük bilgi kırıntılarına Sübḥa-i Ṣıbyān Şerḥi Hediyyetü'l-İḫvān'da rastlıyoruz: *"1 **Luṭf-ı İlāhī ile yazdım laṭīf}** ʿabd muṭlaḳā insāna ıṭlāḳ olunur 2 gerek ḥürr ve gerek bende olsun Ḳāmūs şāriḥiniñ beyānına göre merbūṭ 3 oldıġına mebnīdir ve ʿabdden murād nāẓım-ı merḥūmuñ kendileridir ki 4 ism-i şerīfleri Muḥammed ve künyesi Ebu'l-Faẓl Muḥammed bin Aḥmedü'r-Rūmī oldıġı 5 baʿẓ-ı manẓūmelerde mersūmdur ve bu fi'l-aṣl Bosnevīdir."*[8] Buradan anlaşıldığı kadarıyla müellif Bosnalı'dır, ismi Muhammed'dir, künyesi de Ebu'l-Fazl Muhammed bin Ahmedü'r-Rûmî'dir. Müellifin doğum veya ölüm tarihi ile ilgili de elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

---

6 *Sübha-i Sıbyân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308-1311/1891-1893.

7 Sübha-i Sıbyân'dan bu çalışma boyunca yapacağımız alıntılar eserin Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi No: 4026'daki nüshasındandır. vr. 74a.

8 Bosnavî Mehmed Necîb, *Süb≈a-i ™ıbyän Şer≈i Hediyyetü'l-IΔvän*, Şirket-i ™a≈≈äfiyye-i úO§mäniyye, İstanbul 1308/1890-91, s. 17. Ayrıca bkz. Atabey Kılıç, (Manisa, 2005).

Sübha-i Sıbyân'ın telif tarihine ilişkin yine sebeb-i telif kısmında gördüğümüz

"Geldi bu mir'āt-ı dile münceli
Tā aña tārīḫ ola 'naẓm-ı celī'" (vr. 74b)

beyti bize yardımcı olabilir. Tarihin işaret ettiği üzere eserin H. 1063/M. 1652-53 yıllarında yazıldığını söyleyebiliriz.

Müellif mesnevî nazım şekli ve aruzun "müfteilün müfteilün fâilün" kalıbıyla yazılmış 16 beyitlik giriş manzumesi ile klâsik kitap tertibine uygun olarak besmele, hamdele ve salvele vâcibesini yerine getirmekte, ardından yine aynı nazım şekliyle 21 beyit içerisinde sebeb-i telifi izah etmekte, 5 beyitlik bir münacattan sonra ise asıl esere, yani sözlük kısmına geçmektedir.

Bizim bu çalışma boyunca esas aldığımız Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026'da kayıtlı bulunan nüshaya göre Sübha-i Sıbyân'ın başlangıcında "Bismi'llāhi'r-ra≈mäni'r-ra≈ìm" şeklindeki besmeleden sonra

1 *Nām-ı Ḫudā ẕikr idelim ibtidā*
Menzil-i maḳṣūda Odur reh-nümā

2 *Nām-ı Ḫudā olsa esās-ı kelām*
Aña binā'en n'ola olsa temām

3 *Nām-ı Ḫudā cān u dili şād ider*
Cümle luġāt ehli anı yād ider[9]

mısralarından oluşan 3 beyitlik bir besmele,

4 *Ḥamd ü ṡenā minnet ü şükr ü sipās*
Lāyıḳ-ı ān Ḫālıḳ-ı cinn ü ünās

5 *Ol ki benī ādeme virdi lisān*
Tā ideler şükrini vird-i zebān

9 vr. 72b.

6 *ʿİlmile ḥikmet virüp itdi kerem*
ʿAlleme mā lem yaʿlem bi'l-ḳalem

7 *Niʿmetiniñ süfresi berr-i basīṭ*
Ḥikmetiniñ ḳaṭresi baḥr-ı muḥīṭ

8 *Ḳullarına raḥmeti çoḳ pādişāh*
Cenneti göstermek içün şāh-rāh[10]

beyitlerinden oluşan 5 beyitlik bir hamdele ve

9 *ʿĀleme gönderdi Resūl-i Emīn*
Hem aña indirdi Kitāb-ı Mübīn

10 *Ḫalḳı berī ḳıldı ḍalāletden ol*
Ḥaḳḳı ʿayān eyledi gösterdi yol

11 *Rāh-ı hidāyetde sirāc-ı münīr*
Yevm-i ḳıyāmetde şefīʿ ü naṣīr

12 *Ümmeti ḥaḳḳında duʿāsı ḳabūl*
Aḥmed ü Maḥmūd u Muḥammed Resūl

13 *Ṣalli ʿaleyhi hüve ḫayrü'l-enām*
Rabbi ve sellim bi-etemmi's-selām

14 *Ṯümme ʿale'l-āli ve aṣḥābihi*
El-müteḥallīne bi-ādābihi

15 *Necm-i hidāyetdir anıñ her biri*
Meẕheb-i Ḥaḳḳ üzre ider reh-berī

16 *Cümlesiniñ rūḥına her ṣubḥ u şām*
Vāṣıl ola Ḥażret-i Ḥaḳdan selām[11]

---

10 vr. 72b-73a.
11 vr. 73a-73b.

beyitlerinden oluşan 8 beyitlik bir salvele bulunmaktadır.

"Der Beyān-ı Sebeb-i Naẓm-ı Kitāb" başlığı altında bulunan, fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbı ile yazılmış 21 beyit içerisinde müellif eserin bilhassa hangi amaçla kaleme alındığı, nasıl bir tertip üzere yazıldığı gibi hususlar hakkında bilgi vermektedir.

18 *ʿİlm-i luġat emr-i mühimm olmaġın*
Ḥıfẓını teshīl içün ehl-i yaḳīn

19 *Naẓmıla bir niçe luġat yazdılar*
Silk-i meʿānīde dürer dizdiler

20 *Ḳanḳı ṣabī kim oḳuyup ḥıfẓ ide*
ʿĀʾid olur aña niçe fāʾide

21 *Żabṭ-ı luġātıla olur behredār*
Veznile naẓm içre bulur iḳtidār

74a

22 *Lākin anıñ ekşeriniñ maʿnisi*
Olmaġ[ıl]a terceme-i Fārsī

23 *Fehm idemez anı bu ehl-i diyār*
Ola ḫuṣūṣā oḳıyanlar ṣıġār

24 *Ḥıfẓa ḫaleldür bu daḫı vāḳıʿā*
Terceme lafẓ üzre muḳaddem ola

25 *Yāḫud ara yirde ola fāṣıla*
Vezn içün īrād olunan lafẓıla

26 *Gerçi selāsetde gelür bī-naẓīr*
Lākin olur żabt-ı luġatde ʿasīr[12]

[12] vr. 73b-74a.

(Lugat ilmi mühim bir iş olduğundan işinin ehli olan kişiler manzum pek çok sözlük yazıp manalar ipine inciler dizdiler. Bu manzum sözlükleri hangi küçük çocuk okur ve ezberine alırsa ona pek çok fayda sağlanır. Kelimeleri ezberinde tutarak istediğini elde eder, vezin de öğrendiği için nazım içinde güç kuvvet sahibi olur. Fakat manzum sözlüklerin çoğu Farsçadan tercüme olduğu için, bu diyar insanları anlayamaz, üstelik bunların çoğu da özellikle çocuktur. Eğer manzum sözlükte anlamı verilen kelimenin tercümesi kendinden önce olursa bu ezberlenmesine zorluk verir. Vezin gereği getirilen bazı kelimelerden dolayı tercümesi verilen kelime ile aslı arasında mesafe olursa bu da aynı şekildedir. Vezin için yapılan bu tasarruf belki metne akıcılık verebilir, fakat kelimenin/sözlüğün ezberlenmesini güçleştirir.) Biz bu ifadelerden müellifin hem manzum sözlük geleneğine ne derece önem verdiğini hem de eserinde nasıl bir yol tuttuğunu anlamaktayız. Sözlük bir ilimdir ve bu ilim için gayret sarf eden insan, özellikle de küçük çocuklar pek çok fayda elde edecektir. Sözlük hazırlarken birbirine gönderilen kelimeler arasında vezin gereği bile olsa başka kelime bulunmamalıdır.

Yine sebeb-i telif kısmındaki

29 Lafẓı muḳaddem ʿaḳabince hemān
Tercemesi buldı aña iḳtirān

30 Lafẓıla maʿnāsı idüp izdivāc
Ḳalmadı sürḫ u raḳama iḥtiyāc

31 Tā ki ola fehmi vü ḥıfẓı yesīr
Ḥacmi ṣaġīr ola luġātı keṯīr

32 İbni Ferişte luġatı gibi genc
Oldı vü Ḳur'an luġatın itdi derc

33 Bir niçe baḥr üzre açup perr ü bāl
Ḳıṭʿaları oldı sefīne-miṯāl

34 Ḳıṭʿa temāmında daḫı āşikār
Hem laḳab-ı baḥrı vü hem vezni var

35 *Ḫayr ile şāyed sebeb-i yād ola*
Sübḥa-i Ṣıbyān aña hem ad ola

36 *Naẓm-ı selīs üzre bu rūşen kelām*
ʿAvn-ı Ḫudāyıla çün oldı temām[13]

beyitleri de eserin geneli ve özellikle de tertibi hakkında bizzat müellifinin ağzından bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Buna göre "*önce Arapça kelime, ardından tercümesi olan Türkçe kelime getirilmiş, bu yolla kelime ile anlamı birbirine uydurulmuş, diğer sözlüklerin büyük bir kısmında görülen rakam ve kırmızı mürekkep kullanma zarureti giderilmiştir. Böylelikle eser anlaşılması ve ezberlenmesi kolay, hacmi küçük kendisi büyük bir sözlük olarak İbn Ferişte sözlüğü gibi bir hazine oldu, Kur'an kelimelerini içine aldı. Pek çok bahir üzerinde kanatlarını açıp uçtu, her bir kıt'ası da denizlerde gezen gemi gibi oldu. Her bir kıt'anın bitiminde hem kıt'anın vezni hem de lâkabı verildi. Böylece (müellifin) hayır dua ile anılmasına sebep olması için Sübha-i Sıbyân (çocukların tespihi) adı verildi. Güzel bir nazım üzere açık bir dille yazılan eser Allah'ın yardımı ile tamamlandı.*" Aşağıya aldığımız örneklerden de anlaşılacağı üzere müellifin bu iddialarını eserinde genellikle uyguladığını görmekteyiz.

47 Lüccī deriñ ṣu hem lücce deryā
Nār u caḥīm od hem cemʿi nīrān[14]

53 Resūl ilçi vü peyġam-ber livāʾ sancaḳ ʿalem bayraḳ
Delīl ü hādīdür reh-ber verā ḥalf iḳtidā uymaḳ[15]

63 *Fürāt u ʿaẕb ṭatlu ṣu ücāc u milḥ acı ṣudur*
Seġab açlıḳ şibaʿ ṭoḳluḳ desim yaġ oldı sem aġu[16]

---

13 vr. 74a-74b.
14 vr. 75b.
15 vr. 76a.
16 vr. 76b.

70 *Ḥalīl erdir ḥalīle ʿavretidür*
Maḫāż oġlan ṭoġurmaḳ zaḥmetidür[17]

98 *Fevc ü ferīḳ u fırḳa hem ümmet cemāʿat zümredür*
Ṣülle ʿıṣābe şirzime ḥizb ü fi'e maʿşer alay[18]

111 *Mümehhed mü'ekked ekīd üstüvār*
Terabbuṣ teraḳḳub nedir intiẓār[19]

134 *Muḥsin eylik idici muḫbit tevāżuʿ idici*
İbtilādır ṣınamaḳ hem imtiḥān u iḫtibār[20]

154 *Hemz ṣıḳmaḳ ġamz göz ḳıpmaḳdurur*
Selb ṣoymaḳ nehb hem ḳapmaḳdurur[21]

234 *Yā-leyte ey n'olaydı len elbette naḥnu biz*
Key tā metā ḳaçan ene ben innemā hemān[22]

319 *Ża'n ḳoyun baḳar ṣıġır maʿz keçi vü ẕi'b ḳurd*
Nemle ḳarınca ḳamle bit ḍıfdaʿ u ġūk ḳurbaġa[23]

433 *Tesnīm cennet çeşmesi mā'-i maʿīn āb-ı revān*
Zaḳḳūm cehennem meyvesi ḫālid muḫalled cāvidān[24]

Her bahrin sonundaki

78 *Mefāʿīlün hezec baḥrı feʿūlün*
Ki maḫẓūf u müseddes geldi mevzūn[25]

135 *Fāʿilātün fāʿilātün fāʿilün baḥr-ı remel*

---

17 vr. 77a.
18 vr. 79a-b.
19 vr. 79b.
20 vr. 81a.
21 vr. 82b.
22 vr. 88a.
23 vr. 93b.
24 vr. 101a.
25 vr. 77b.

Vezni budur bu luġātı ezber it ḳıl yādigār[26]

313 *Mefʿūlü mefāʿīlün feʿūlün*
Maḳbūż-ı hezec bu baḥra dirler[27]

gibi beyitlerle hem vezin hem de bahirin adı verilmiştir.

Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026 numarada kayıtlı bulunan incelediğimiz nüshaya göre eser 48 bahire ayrılmıştır. 60'tan fazla yazma nüshası bulunan Sübha-i Sıbyân'ın nüshalar arasında beyit sayıları farklılıklar göstermektedir. Genellikle 455-465 beyit arasında değişiklikler gösteren eserin sözlük kısmı 420 beyit civarında olmalıdır. Manzum sözlüğün bahir başlıkları *"El-Baḥru'l-Hezecü's-sālim"*, *"El-Baḥru'r-Remelü'l-Müseddesü'l-Maḫzūf"* örneklerinin de işaret ettiği üzere çoğu manzum sözlükte olduğu gibi Arapça'dır. Girişte karşılaştığımız "*Der-Beyān-ı Sebeb-i Naẓm-ı Kitāb*" ve "*Der-Beyān-ı Münācāt*" şeklindeki iki başlık ise Farsça verilmiştir.

Bahirler aa, xa, xa, xa şeklinde kafiyelenecek şekilde yani, gazel veya kaside nazım şeklinde oluşturulmuştur. Bahirlerin beyit sayıları 5 ile 18 arasında değişmektedir. 35. bahir 18, 42. bahir 17 beyit ile en fazla hacme sahip bahirler olarak dikkat çekmektedir. Ancak bahirlerin en çok 5 beyit ile yazılanlardan oluştuğunu da eklememizde fayda bulunmaktadır. 12 bahir 5 beyit, 9 bahir 7 beyitten oluşmaktadır.

Bahirlerde verilen kelime sayıları da değişiklikler arz etmektedir. 35 kelime ile, 5 beyitten oluşan 12. bahir en az, 135 kelime ile de 17 beyitten oluşan 42. bahir en çok hacme sahiptir. Diğerlerindeki Arapça, Türkçe kelimelerin sayısı 50-100 arasında değişmektedir.

Sübha-i Sıbyân'da müellif, Sıbyân mektebinde okuyan, Kuran-ı Kerim ezberleyen bir çocuğun veya genel olarak bir insanın alacağı eğitim sürecinde karşılaşabileceği hemen hemen bütün Arapça ek, kelime, kelime gurubu ve hatta cümleler için örnekler bulundurmuştur.

---

[26] vr. 81a-b.
[27] vr. 93a.

250 *Li içün fī de fe pes mā ne ʿalā üzre e mi*
Bi ile kem niçe ennā nite kellā zinhār[28]

beytinde görüleceği üzere önce Arapça ek ya da edat, hemen ardından Türkçe karşılığı verilmek suretiyle talebenin bunları ezberlemesinde kolaylık sağlanması hedeflenmiştir.

Arapça kelimelere genellikle Türkçe kelimelerle ve tek kelime ile karşılık verilmesine çalışılmış, bunun mümkün olmadığı hallerde ise ya Türkçe'de kullanılan ve müellifin artık Türkçe olduğunu kabul ettiği Arapça veya Farsça bir kelime verilmiş ya da kelime mensur bir sözlükte olduğu gibi izah edilmiştir.

70 *Ḥalīl erdir ḥalīle ʿavretidür*
Meḫāż oġlan ṭoġurmaḳ zaḥmetidür[29]

beytinde "≈alìle" karşılığı olarak aslen Arapça bir kelime olan "úavret" kelimesi verilmiştir. "Meḫāż" da "oġlan ṭoġurmaḳ zaḥmeti" olarak izah edilmiştir.

237 Menżūd ṣıḳ aġaç daḫı ṣınvān iki çatal
Maḫżūd aġaç ki ola kesilmiş dikenleri[30]

Kezā "maḫżūd" kelimesi de "dikenleri kesilmiş olan ağaç" şeklinde tarif edilmiştir.

262 *En-necm yıldız ṣāḳıb dıraḫşān*
Lemmāʿ [u] sāṭıʿ berrāk tābān[31]

beytinde gördüğümüz üzere "lemmāʿ, sāṭıʿ, berrāḳ, tābān" kelimelerini de birbirine karşılık olarak verilmiştir. Görüldüğü gibi bu kelimelerin hiç biri esâsen Türkçe değildir. Fakat belli ki müellif çoğu mülayim bilim adamı gibi başka dillerden

28 vr. 89a.
29 vr. 77a.
30 vr. 88a.
31 vr. 89b.

alınan kelimeleri de bir noktadan sonra Türkçe kabul etmektedir.

Fiil çekimleri ve cümle karşılıkları için de Sübha-i Sıbyân'da onlarca örnek bulunmaktadır.

439 *Men ẕelleẕī kimdir o kim ye'tī gelür yedrī bilür*
Cādil çekiş şāvir ṭanış cāhid dürüş āmin inan[32]

beytinde görüldüğü üzere "men ẕelleẕī" "kimdir o kim", "ye'tī" "gelür", "yedrì" "bilür", "cādil" "çekiş", "şāvir" "ṭanış", "cāhid" "dürüş" ve "āmin" "inan" fiil çekimleri önce Arapça sonra Türkçe karşılığı gelecek şekilde verilmiştir.

Yine son bir örnek olarak aşağıdaki beyti alıyoruz:

163 *Utlu oku i'ti gel hāti getür sir yüri*
Ni'm ne ḫoş rübb er bi'se yavuz tilke ol[33]

Bu tür örnekleri çoğaltmak tabiî ki mümkündür. Fakat biz ayrı bir çalışma halinde eserin transkripsiyonlu metnini vereceğimiz için örnekleri şimdilik sınırlı tutuyoruz.

Sübha-i Sıbyân'ın aslında eğitici öğretici bir eser olduğunu daha önce söylemiştik. Neredeyse her kıt'adan sonra söylenen

147 *Ḫalḳ içinde bundan artıḳ 'ayb olur mı bir kişi*
Kendi 'aybı var iken ẕikr ide 'ayb-ı dīgerī[34]

157 *Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilün*
Zümre-i erbāb-ı taḳvāda bulun[35]

197 *Ne māl iledir ne sāliledir begim ululuḳ kemāl iledir*

---

32 vr. 101b.
33 vr. 83a.
34 vr. 82a.
35 vr. 82b.

Müfāʿaletün müfāʿaletün ne vāfir olur bu baḥr-ı revān[36]

222 *Mefāʿīlün hezec baḥrı feʿūlün*
Diliñde ẕikr-i Ḥaḳḳı eyle tekrār[37]

261 *Müstefʿilātün baḥr-ı recezdür*
Eyle seḫāvet ol yüce himmet[38]

291 *Feʿūlün feʿūlün feʿūlün feʿūl*
Saʿādetdir itmek naṣīḥat ḳabūl[39]

325 *ʿİlm oḳumaġla ṣayd olur yazmaḳ o ṣayda ḳayd olur*
Ḫāne-i dilde ḥıfẓ idüp ṣaḳla ki itmeye firār[40]

359 *Mütefāʿilün mütefāʿilün oḳı baḥr-ı kāmili fāżıl ol*
ʿUlemā saña diye āferīn cühelā saña ḳalalar zebūn[41]

374 *Feʿūlün mefāʿīlün bu baḥr-ı ṭavīl oldı*
İçinde cevāhir var hüner anda ṭalmaḳdır[42]

398 *Mefʿūlü fāʿilātün bahr-ı mużāriʿi bil*
ʿİlm ü kemāl ü ḥikmet kesb eyle olma nā-dān[43]

425 *Mefāʿilün feʿilātün mefāʿilün feʿilāt*
Bu ʿāleme neye geldiñ bilenden al ḫaberi[44]

türü beyitlerdeki ifâdeler de bizim bu görüşümüzü destekler mâhiyettedir.

Sübha-i Sıbyân'ın daha iyi anlaşılabilmesi için Mehmed Necîb tarafından "*Hediyyetü'l-İḫvān fī Şerḥi Sübḥati'ṣ-*

36 vr. 85b.
37 vr. 87a.
38 vr. 89b.
39 vr. 91b.
40 vr. 94a.
41 vr. 96a.
42 vr. 97a.
43 vr. 98b.
44 vr. 100b.

Şıbyān" adıyla bir şerhi yapılmıştır. Hacimli bir şerh sayılabilecek eser 1840-1903 yılları arasında 6 kez basılmıştır.[45] Bu şerh de Sübha-i Sıbyân'ın şöhretini ve değerini gösteren hususlardan sayılmalıdır.

Sonuç olarak, Klâsik Türk edebiyatı alanında manzum sözlük geleneği genellikle ihmâl edilmiş, üzerinde gereken çalışmaların yapılmamış olduğu bir alan olarak dikkat çekmektedir. 40 civarında manzum sözlüğün bulunduğu bu alanda yapılacak yeni çalışmaların edebiyatımız ve dilimiz açısından önemli bilgilerin ortaya çıkmasına yardımcı olacağını düşünüyoruz. Hem metnini hem de şerhini neşretmek üzere hazırlamış olduğumuz Sübha-i Sıbyân da yine uzun yıllar sıbyân mekteplerinin temel kitaplarından olmasına rağmen maalesef günümüzde unutulmuş eserler arasında görünmektedir. Kanaatimizce öncelikle bütün manzum sözlüklerin metinleri ilmî usullerle neşredilmeli ve bunlardan hareketle ortak bir manzum sözlükler sözlüğü hazırlanmalıdır. Bu yolla Türkçemiz ve edebiyatımız üzerinde yapılacak çalışmalara önemli malzemeler sağlanacağını düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

Alparslan, Ali, *Manzum Lûgatler ve Tuhfe-i Vehbî'nin Alfabetik Tertibi*, (Mezuniyet Tezi), İstanbul 1946-1947.

Çöğenli, Sadi, "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sayı: 7-8, Kasım 2000-Nisan 2001, s. 99-134.

Ergin , Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, c. I , İstanbul 1977.

Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu III*, Ankara 1972.

Gülhan, Abdülkerim, "Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine Bir

[45] Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Atabey Kılıç, (Manisa, 2005).

Değerlendirme", *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi,* 11-12-13 Kasım 2005 Manisa.

İmamoğlu, Ahmet Hilmi, *Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şahidi'nin Sözlüğü (İnceleme-Metin),* (Basılmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993.

Karabey, Turgut - Külekçi, Numan, *Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*, Erzurum 1990.

Karaismailoğlu, Adnan, "Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Remzî", *Millî Kültür*, sayı: 74, Temmuz 1990, s. 60-61.

Kartal, Ahmet, *Tuhfe-i Remzî*, Akçağ, Ankara 2003.

Kılıç, Atabey, "Manzum Sözlüklerimizden Manzûme-i Keskin", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (12-13 Nisan 2001) Bildiriler,* c. I, s. 441-447*; Eski Türk Edebiyatı Üzerine Yazılar*, Laçin Yayınevi, Kayseri 2001, s. 13-22.

Kılıç, Atabey, *Mustafâ bin Osmân Keskin, Manzûme-i Keskin*, Laçin Yayınevi, Kayseri 2001.

Kılıç, Atabey, "Manzum Sözlüklerimizden Süb≈a-i ™ıbyân Şerhi Hediyyetü'l-İΔvân", *Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi*, 11-12-13 Kasım 2005, Manisa.

Kılıç, Atabey, "Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği Ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Süb≈a-i ™ıbyän", *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu 6-7 Mayıs 2005 Urfa, (haz. Eyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan)*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şanlıurfa 2006, s. 186-189.

Kılıç, Atabey, "Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026'da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmuası Hakkında", *Mevlana, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu,* 30 Eylül-01 Ekim 2006 Manisa.

Kırbıyık, Mehmet "Miftâh-ı Lisân Adlı Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 11, 2002, s. 184-200.

Mehmed b. Ahmed er-Rûmî, *Sübha-i Sıbyân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308-1311/1891-1893; Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi No: 4026.

Muhtar, Cemal, *İki Kur'an Sözlüğü, Luğat-ı Ferişteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul 1993.

Öz, Yusuf, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.

Öz, Yusuf, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Selçuk Üniversitesi Yayını, Konya 1999.

Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1984.

Yurtseven, Necmettin, *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lugatler ve Sünbülzâde Vehbî'nin Nuhbe'si,* (Basılmamış doktora tezi), Ankara 2003.